

NUMISMATICA PANNONICA

ANTIQUÉ NUMISMATIC WORKSHOP
CONFERENCE PROCEEDINGS

2019

ACTA NUMISMATICA HUNGARICA
SUPPLEMENTUM II

NUMISMATICA PANNONICA
II

PROCEEDINGS OF THE CONFERENCE HELD BY THE
ANTIQUÉ NUMISMATIC WORKSHOP

ON THE 9TH SEPTEMBER 2019 AT THE HUNGARIAN NUMISMATIC
SOCIETY BUDAPEST, HUNGARY

BUDAPEST 2020

NUMISMATICA PANNONICA II

Editor-in-chief:

ISTVÁN VIDA

Volume editor:

LAJOS JUHÁSZ

Technical editor:

ENIKŐ KOVÁCS

Contact: numismaticapannonica@gmail.com

Available online at <http://acta.numizmatika.org>

© Hungarian Numismatic Society, Antique Numismatic Workshop

Cover design: Gábor Vácz

ISBN 978-615-81521-1-2

National Cultural Fund of Hungary

www.nka.hu

Budapest 2020

Contents

Foreword / Előszó	7
Abbreviations of journals and periodicals / Rövidítésjegyzék	9
TORBÁGYI Melinda Háború és a kelta nagyezüstverés a Kárpát-medence térségében	11
Tamás FEHÉR Roman Coins from the Municipium of Brigetio	22
A. VIDA István Viminacium hátlapos aprópénz-utánzatok	29
JUHÁSZ Lajos Egy újrafelfedezett éremkincs Aquincum polgárvárosából	51
Lőrinc TIMÁR City gate or watchtower? Turret or signal beacon? An obscure detail on some Late Roman coins.	65
HOPPÁL Krisztina Római pénzek Jáváról	75
BARNA Ferenc Adalékok a késő császárkor római irodalmának pénzneveihez Einige Beiträge zu den Münznamen in der römischen Literatur der späten Kaiserzeit	87 94

Adalékok a késő császárkor római irodalmának pénzneveihez

A Historia Augustában szereplő pénznevek vizsgálata Ammianus Marcellinus és Eutropius műveinek, valamint Aurelius Victor De Caesaribusának tükrében

BARNA Ferenc*

A Historia Augusta életrajzaiban számos figyelemre méltó pénznevet olvashatunk, melyek jelentős része azonban megkérdőjelezhető hitelességű: számos elnevezés pusztán irodalmi fikciónak tekinthető. Jelen dolgozatomban a Historia Augusta feltételezhető keletkezési idejének (a Kr. u. 4. század második fele) néhány más (történeti) művét tekintem át, azt vizsgálva, hogy ezen művekben milyen pénzneveket találunk, mennyiben tér el a szóhasználatuk a Historia Augustánál megfigyelhetőtől. Ebből a szempontból tekintem át Ammianus Marcellinus és Eutropius művét, ill. Aurelius Victor De Caesaribusát, remélve, hogy e művek vizsgálata a Historia Augusta (szóhasználatának) jobb megértésében is segítségünkre lehet.

A *Historia Augusta* egy, a késő császárkorból származó életrajzgyűjtemény, amely római császárok életrajzait tartalmazza, Hadrianustól kezdve egészen Carinusig (117–285⁵). A mű számos, mindmáig megválaszolatlan kérdést tartogat az irodalom- és a történettudomány számára. Nem tudjuk, hogy ki és mikor írta az életrajzokat, milyen irodalmi szándék vezérelte, és hogy milyen forrásokra támaszkodik a gyűjtemény.⁶ A *Historia Augusta* történeti forrásértéke erősen vitatott. Ugyan számos érdekes, színes részletet közöl a 2. és a 3. század császárainak tetteiről és személyiségéről, mely adatok révén egy, más forrásokból kevésé ismert kor eseményeibe kaphatunk (kaphatnánk) bepillantást – az utóbbi másfél évszázad kutatásai alapján azonban ezek az adatok gyakran tévesek vagy anakronisztikusak, sőt sokszor kimondottan fiktívek. A *Historia Augustát* így a történelmi információk hiteles forrása helyett inkább csupán regényes, szórakoztató életrajzok gyűjteményeként értelmezhetjük, amelyben számos anekdota és novellisztikus elem is helyet kapott.

Ha a numizmatika szempontjából vizsgáljuk a művet, ugyanezzel a helyzettel szembesülünk. A *Historia Augustában*⁷ gyakran olvashatunk pénzről, különböző pénzérmékről.⁸ A szokásos

* ELTE Régészettudományi Intézet (aurelianus270@gmail.com).

1 Minden, a jelen dolgozatban szereplő dátum Kr. u. értendő.

2 A *Historia Augustában* több utalást is találunk a mű keletkezési idejére: ezek szerint az egyes életrajzokat a tetrarchia korában, ill. I. Constantinus uralkodása alatt írták (volna). A gyűjtemény azonban nagy számban tartalmaz olyan anakronisztikus elemeket, amelyek cáfolják ezt az állítólagos keletkezési dátumot. A *Historia Augusta* mai formájában bizonyosan később keletkezett, mint ahogy az a műben szerepel: valószínűleg a 4. század egy másik szakaszában (így pl. CAMERON 2011, 743–778) vagy a 4. és az 5. század fordulóján (SYME 1968, 72–79; CHASTAGNOL 1994, XCIX; BIRLEY 2003, 144), esetleg az 5. század elején (STRAUB 1963, 39; ALFÖLDY 1966, 18–19). A biográfiák datálásáról, ill. a szerző(k) kérdéséről lásd (további irodalommal) BARNA 2019, 11–12.

3 Áttekintésemhez E. Hohl, C. Samberger és W. Seyfahrt szövegkiadását használtam a 'Bibliotheca Teubneriana' sorozatból (SCRIPTORES 1965). A mű felosztását és a rövidítéseket illetően szintén ezt a kiadást követem.

4 A műben szereplő pénznevek listája, néhány további, numizmatikai szempontból fontos kifejezéssel (pl. *adaerare, aerarium, annona, argentum*) együtt: TOMLIN 1980b.

pénznevek (*aureus*,⁵ *denarius*,⁶ *sestertius*⁷) és általános meghatározások (*pecunia*,⁸ *moneta*,⁹ *nummus*,¹⁰ *nummus aureus*,¹¹ *nummus argenteus*,¹² *nummus aereus*,¹³ *aes*¹⁴) mellett olykor ritka, érdekes elnevezésekkel is találkozhatunk: így pl. a *follis aeris*,¹⁵ *aeris denarius*,¹⁶ *triens*,¹⁷ *argenteus*¹⁸ kifejezésekkel, vagy éppen a teljesen egyedi *octominutalis*¹⁹ melléknévvvel. Néhány pénznevet egyértelműen anakronizmusként értelmezhetünk (így a *semis/semissis*²⁰ és a *tremissis*²¹ szavakat, de feltehetően hasonló a helyzet a *solidusszal*²² is), más példák teljesen fiktívek (*nummus electrus*²³). Feltűnnek továbbá olyan pénznevek is, melyeknél uralkodók nevéből képzett jelzős kifejezésekkel találkozunk (*aureus Valerianus*,²⁴ *aureus Antoninianus*,²⁵ *aureus Philippeus*,²⁶ *argenteus Antoninianus*,²⁷ *argenteus Aurelianus*,²⁸ *argenteus Philippeus minutulus*,²⁹ *aereus Philippeus*,³⁰ *triens Saloninianus*,³¹ *Filippeus*³²).

Az összkep tehát meglehetősen színesnek mutatkozik: több olyan pénznev is feltűnik a *Historia Augustában*, amely más forrásból nem adatolható. Mindezek alapján az életrajzgyűjteményben a császárkori numizmatika valódi kincsházát láthatnánk – ám az újabb kutatás³³ eredményei alapján a biográfiai (numizmatikai) adatainak jelentős része nélküli a történelmi alapot, és pusztán irodalmi fikciónak tekinthető.

A *Philippeus* elnevezés problematikáját már egy korábbi előadásomban (és tanulmányomban) érintettem.³⁴ De talán azt sem érdektelen megvizsgálni, hogy a késő császárkori irodalmának más műveiben milyen pénznevekkel találkozhatunk. Milyen érmékről és

5 A kifejezést 20 különböző szöveghelyen figyelhetjük meg: SHA Hadrian. 7,3; SHA M. Ant. phil. 11,4; SHA Verus 6,5 és 6,6; SHA Did. Iul. 4,6; SHA Sev. 6,3; SHA Clod. Alb. 2,4; SHA Ant. Diad. 2,1; SHA Ant. Heliog. 21,3; 21,7; 22,3; 26,5 és 32,9; SHA Alex. Sev. 23,8; 39,6; 39,7 és 42,4; SHA Gall. 15,2 és 16,5-6; SHA Prob. 14,2.

6 Két példát találunk rá: SHA Comm. Ant. 16,8 és SHA Pert. 15,7.

7 Tizenkétszer szerepel: SHA Hadrian. 3,8 és 23,14; SHA Ael. 3,3; SHA Verus 5,5; SHA Pert. 2,4 és 7,6; SHA Sev. 5,2; SHA Ant. Heliog. 24,3 és 31,1; SHA Tac. 10,1; SHA Aurel. 12,1 (*in aere sestertium* formában); SHA quadr. tyr. 15,8 (*aeris sestertium* alakban).

8 A pénz ezen általános megnevezése 17 szöveghelyen figyelhető meg: SHA Hadrian. 7,6; SHA Ael. 6,1; SHA Anton. Pius 8,4; SHA M. Ant. phil. 23,2 és 23,3; SHA Comm. Ant. 14,4; SHA Pert. 9,2; SHA Did. Iul. 4,8; SHA Opil. Macr. 5,8; SHA Ant. Heliog. 6,2; SHA Alex. Sev. 21,2; 21,9; 33,3; 43,3 és 45,5; SHA Maxim. 13,5; SHA Tac. 10,1.

9 Ötször szerepel: SHA Ant. Diad. 2,6; SHA Alex. Sev. 8,3; SHA Gall. 12,1; SHA tyr. trig. 26,2; SHA quadr. tyr. 2,1. A kifejezés megfigyelhető továbbá az SHA Alex. Sev. 39,8 esetében is, ott azonban 'pénzverde' jelentésben szerepel.

10 Hat példáját láthatjuk: SHA M. Ant. phil. 7,9; SHA Verus 4,7; SHA Pert. 15,7; SHA Claud. 14,14; SHA quadr. tyr. 2,1 és 8,6.

11 Négyyszer tűnik fel: SHA Pesc. Nig. 10,7; SHA Ant. Heliog. 8,3; SHA Alex. Sev. 25,9; SHA tyr. trig. 31,3.

12 Háromszor szerepel: SHA Pesc. Nig. 10,7; SHA Ant. Heliog. 8,3; SHA tyr. trig. 31,3.

13 Egyszer fordul elő: SHA tyr. trig. 31,3.

14 Így pl. SHA Alex. Sev. 66,4.

15 SHA Ant. Heliog. 22,3.

16 SHA Aurel. 9,7.

17 SHA Claud. 14,3.

18 SHA Ant. Heliog. 22,3.

19 SHA Alex. Sev. 22,8.

20 SHA Alex. Sev. 39,7.

21 SHA Alex. Sev. 39,7–8.

22 SHA Alex. Sev. 39,8 és 39,10.

23 SHA Alex. Sev. 25,9.

24 SHA Claud. 17,7.

25 SHA Aurel. 9,7 és 12,1; SHA Prob. 4,5.

26 SHA quadr. tyr. 15,8.

27 SHA quadr. tyr. 15,8.

28 SHA Prob. 4,5.

29 SHA Aurel. 9,7 és 12,1.

30 SHA Prob. 4,5.

31 SHA Claud. 17,7.

32 SHA Claud. 14,3.

33 A *Historia Augustában* szereplő pénznevekkel több kutató is foglalkozott, így pl. K. Menadier (MENADIER 1914), R. S. O. Tomlin (TOMLIN 1980a) és F. Carlà (CARLÀ 2007).

34 BARNA 2019.

elnevezésekről olvashatunk a 4. század második felének – vagyis a *Historia Augusta* feltételezhető keletkezési idejének – műveiben? Mennyire tér el ezen írások szóhasználata a *Historia Augusta*tól? Ezekre a kérdésekre keresem a választ jelen dolgozatomban, miközben három történetíró szóhasználatának vizsgálatára vállalkozom: Ammianus Marcellinus történeti könyvei mellett áttekintem Aurelius Victor, valamint Eutropius *breviariumait* is.

Ammianus Marcellinus³⁵ a késő császárkor legfontosabb történetíróinak egyike, műve azonban sajnos csak töredékesen maradt ránk. Fennmaradt könyvei a 353 és 378 közötti időszakot tárgyalják – tehát más korszakot mutat be, mint a *Historia Augusta*. A két mű keletkezési idejének (feltételezhető) közelségét figyelembe véve azonban mégis indokoltnak látszik szóhasználatuk összehasonlítása.

Ammianus fennmaradt 18 könyvében (XIV–XXXI) viszonylag ritkán kerül sor érmék (vagy egyáltalán pénz) említésére. A *solidus*³⁶ pénznév csak egyszer tűnik fel (Amm. XXVIII 1,18³⁷), míg a *nummus aureus* kifejezést kétszer olvashatjuk (Amm. XXIV 4,26³⁸ és XXVI 7,11³⁹), az *aureus* szót önmagában (a *nummus* kiegészítés nélkül) pedig háromszor adathatjuk érmék neveként (Amm. XVI 5,14;⁴⁰ XX 4,18⁴¹ és XXV 8,15⁴²). Egy alkalommal előfordul továbbá az *argenteus nummus* elnevezés is (Amm. XXIV 3,3⁴³). Csupán ezeken a helyeken és ezekkel a szavakkal utal a mű az egyes pénzérmékre, melyekkel egy-egy konkrét összeg (pl. a gabona ára) kifizetésre került.

Néha súly alapján mért nemesfémként nevezi meg Ammianus a fizetőeszközt, és adott súlyú aranyról (Amm. XXII 7,2⁴⁴), ill. ezüstről (Amm. XX 4,18⁴⁵ és XXVIII 1,35⁴⁶) ír. Máskor hiányzik a pontos súly megadása, és csak általánosságban esik szó a nemesfémekről, mint fizetőeszközről vagy értékmérőről. Az arany említése jóval gyakoribb (Amm. XIV 6,24;⁴⁷ XIV

35 Életéről rövid összefoglalást ad pl. SEYFARTH 1968, 15–23; SYME 1968, 5–7; ADAMIK 1993, 631–635, ALBRECHT 2012, 1217–1218.

36 A modern kutatás ezzel a névvel jelöli a 4. század aranypénzeit (lásd erről pl. BURNETT 1987, 127; ABDY 2012, 591; MOORHEAD 2012, 602–609).

37 '(...) *denis modis singulis solidis indigentibus venundatis*'. – Ammianus Marcellinus kapcsán J. C. Rolfe szövegkiadását használtam a 'The Loeb Classical Library' sorozatból (AMMIANUS 1956–1958). Jelen szövegrész részletés kommentárját l. BOEFT ET AL. 2011, 43–44.

38 '(...) *e tribus aureis nummis*'. – A szöveghagyomány e helyen némileg kérdéses: így pl. W. Seyfarth kiadásában az '*et tribus aureis nummis*' változatot olvashatjuk (AMMIANUS 1968–1971, III, 136). A bizonytalanság azonban az *aureis nummis* szavakat nem érinti.

39 '(...) *aureos scilicet nummos, effigatos in vultum novi principis*'. Ezekben a pénzérméken a trónkövetelő Procopius képmása volt látható – bővebben lásd: BOEFT ET AL. 2008, 201–202.

40 '(...) *pro capitulis singulis tributis nomine vicenos quinos aureos repperit flagitari*'.

41 '(...) *quinos omnibus aureos, argentine singula pondo promisit*'.

42 '(...) *aureis decem mutaretur ut minus*'.

43 '(...) *argenteos nummos centenos viritim pollicitus*'.

44 '(...) *decem libris auri semet ipse multavit*'. – E szöveghely értelmezése (és fordítása) nem teljesen egységes a kutatásban. A legtöbben úgy vélik, '10 font arany' bírságról van szó. Ennek megfelelően fordítja a szöveget O. Veh [*„er sich selbst (...) mit zehn Pfund Gold in Strafe nahm“*: AMMIANUS 1997, 344], J. C. Rolfe [*„he fined himself ten pounds of gold“*: AMMIANUS 1956–1958, II, 209] és Szepesy Gy. is [*„saját magát (...) tíz font aranyra megbírságotta“*: AMMIANUS 1993, 284]. W. Seyfarth azonban másként értelmezi a szöveget, és (minden további magyarázat nélkül) a következő fordítást adja: *„erlegte er sich selbst (...) eine Geldstrafe von zehn Goldstücken auf“* (AMMIANUS 1968–1971, III, 19) – véleménye szerint tehát itt tíz darab aranyról lenne szó. J. den Boeft, J. W. Drijvers, D. den Hengst és H. C. Teitler kommentárja (BOEFT ET AL. 1995, 72) Augustinus (August. *De sermo dom. I. 50*) segítségével magyarázza a szöveghelyet, és ezzel megerősíti, hogy valószínűleg tíz font arany(pénz)re kell gondolnunk. Mindezek alapján W. Seyfarth értelmezése nem tűnik helytállóknak.

45 '(...) *quinos omnibus aureos, argentine singula pondo promisit*'. (L. fentebb a 41. lábjegyzetet.)

46 '(...) *argenti tria milia pondo (...) reliquisse*'.

47 '(...) *ubi aurum dextris manibus cavatis offertur*'.

10,5;⁴⁸ XV 6,3;⁴⁹ XVI 5,11;⁵⁰ XVII 9,5;⁵¹ XIX 11,7;⁵² XXI 6,6;⁵³ XXIV 3,4;⁵⁴ XXV 6,10;⁵⁵ XXVI 8,6;⁵⁶ XXVI 8,14;⁵⁷ XXXI 2,11;⁵⁸ XXXI 4,4⁵⁹), míg ezüstről csak az Amm. XVII 9,5⁶⁰ és az Amm. XXI 6,6⁶¹ szövegében olvashatunk. Ammianus gyakran csak általánosságban említi a nemesfémeket, egy-egy összeg nagyságának jelzésére, ill. a gazdagság, a nagy vagyon szimbólumaként.

Emellett azonban más, a pénz fogalomköréhez kapcsolódó általános kifejezésekkel is találkozhatunk. A *pecunia* szó kilencszer fordul elő a műben (Amm. XVI 9,2;⁶² XVIII 5,2;⁶³ XXI 16,17;⁶⁴ XXII 6,1;⁶⁵ XXV 4,15;⁶⁶ XXX 4,10;⁶⁷ XXX 4,15⁶⁸ és XXX 5,5⁶⁹), míg az *aes* megnevezés háromszor adatolható 'péNZ', 'bronzpéNZ' jelentésben (Amm. XXVIII 4,32;⁷⁰ XXIX 2,7⁷¹ és XXX 4,21⁷²). A két utóbbi szöveghely különösen érdekes, ugyanis az *aes grave* jelzős kifejezés szerepel bennük. Ezzel egyébként a köztársaság korának római pénzei kapcsán (is) találkozhatunk,⁷³ de itt természetesen nem a köztársaság korának régi bronzérméiről van szó: Ammianus egyszerűen 'sok péNZ', 'nagy halom bronzpéNZ' jelentésben használja e szavakat.⁷⁴

Pontos pénzösszegek helyett gyakran szerepelnek általános kifejezések: így a *donativum*⁷⁵ ('péNZajándék'), a *stipendium*⁷⁶ ('zsold'), a *praemium*⁷⁷ ('díj', 'jutalom') vagy a *stips*⁷⁸ ('péNZ-adomány') szavak. Máskor a péNZ és a vagyoni helyzet fogalomköréhez kapcsolódó mellékeveket olvashatunk: így adatolható pl. a *nummatus*⁷⁹ ('péNZes') vagy a *pecuniarius*⁸⁰ ('péNZre vonatkozó') szó, de feltűnik a *nummularius*⁸¹ ('péNZüzlethez tartozó', 'ügynök') főnév is. Néhány esetben pedig a péNZverde (*moneta*⁸²) és a kincstár (*fiscus*,⁸³ *aerarium*⁸⁴) is említésre kerül.

48 '(...) *aurum secum perferrens*'.

49 '(...) *auri tam grave pondus*'.

50 '(...) *ut aurum acciperent*'.

51 '(...) *non aurum neque argentum petentes*'.

52 '(...) *aurum quippe gratanter provinciales pro corporibus dabunt*'.

53 '(...) *aurum quin etiam et argentum*'.

54 '(...) *docuerunt principes auro quietem a barbaris redemptare*'.

55 '(...) *imperatorem bellicosum et vigilantem ferrum habere, non aurum*'.

56 '(...) *aurum susceptum stipendii nomine*'.

57 '(...) *legendosque eruendi peritos auri*'.

58 '(...) *auri cupidine immensa*'.

59 '(...) *auri cumulus magnus*'.

60 '(...) *non aurum neque argentum petentes*'. (L. fentebb az 51. lábjegyzetet.)

61 '(...) *aurum quin etiam et argentum*'. (L. fentebb az 53. lábjegyzetet.)

62 '(...) *flecti a veritate pecunia facilis*'.

63 '(...) *die solvendae pecuniae*'.

64 '(...) *flagitatorum rapacitas inexpleta, plus odiorum ei quam pecuniae conferentium*'.

65 '(...) *pecuniarum repetundarum* (...)'

66 '(...) *numquam augendae pecuniae cupidus fuit*'.

67 '(...) *qui ea pecunia corrupit*', ill. '*quod pecunia corrumpere prudentem nemo potest*'. – Ez a rész egy Cicero-idézet, amely valószínűleg a *De re publica* 5. könyvéből származik (BOEFT ET AL. 2015, 84).

68 '(...) *et inhiandae undique pecuniae sese dediderint*'.

69 '(...) *quaerendae undique pecuniae*'.

70 '(...) *siqui sibi aere humiliorem non conciliaverit plebem*'.

71 '(...) *merebat aes collaticium grave*'.

72 '(...) *qui aere gravi mercati publicas potestates*'.

73 BURNETT 1987, 5.

74 BOEFT ET AL. 2013, 84.

75 Amm. XVII 9,6; XXVIII 6,19.

76 Pl. Amm. XV 6,3; XVII 9,6; XX 8,8; XX 11,5; XXII 4,9; XXII 7,7; XXII 9,2; XXIII 6,83; XXV 4,12; XXVI 8,6; XXVIII 6,12. A szó használatára azonban nem mindig ebben a jelentésben kerül sor: felbukkan 'katonai szolgálat' (pl. Amm. XVI 9,2), ill. 'szolgálati év' (Amm. XXII 9,12) jelentésben is.

77 Így pl. Amm. XV 5,16; XVII 13,31; XX 5,8.

78 Amm. XIV 1,4; XIV 6,11; XXVI 10,14.

79 Amm. XIV 6,12; XVIII 5,5; XXX 4,12.

80 Amm. XXIX 2,11.

81 Amm. XXX 9,3.

82 Amm. XXII 11,9; XXVIII, 1,29.

83 Amm. XVIII, 5,1; XXV 4,15; XXVIII 4,1.

84 Amm. XIV 6,11; XIV 8,15; XX 11,5; XXII 11,6; XXIV 3,5; XXVIII 1,18; XXIX 1,5; XXIX 1,21; XXX 8,8.

A felsorolt szavak és kifejezések azonban nem mindig a pénz fogalomköréhez kapcsolódóan jelentkeznek – több közülük más szövegkörnyezetben, eltérő jelentéssel is feltűnik. Így pl. az *aurum* szót egyaránt megtaláljuk aranyozott zászlók,⁸⁵ szobrok,⁸⁶ fegyverek⁸⁷ és ruhadarabok⁸⁸ leírásánál, az *aureus* melléknév pedig nem csak a mitikus aranygyapjú⁸⁹ említésekor szerepel, hanem aranyozott kocsi⁹⁰ és aranyból készült ékszerek⁹¹ esetében is. A *solidus* ('szilárd', 'tartós') melléknév használatára szintén több példát látunk – a legkülönbözőbb kontextusokban tűnik fel, így pl. a (nem elég éles) holdfény⁹² vagy a városfalak által nyújtott biztonság⁹³ leírásában, de megtaláljuk a Római Birodalom jólétéről,⁹⁴ a mágusok erős népéről,⁹⁵ élő emberek egészben lenyúzott bőréről⁹⁶ vagy éppen a teljes testüket páncéllal borító perzsa katonákról⁹⁷ szólva is. Ezzel szemben pénznévként csak egyetlen egyszer tűnik fel a *solidus* (Amm. XXVIII 1,18), mely szöveghelyen a gabona áráról esik szó: egy üzleti ügyről, melynek során a helytartó tíz vékányi gabonát adott egy-egy aranypénzért a nélkülöző lakosságnak.

Ammianus Marcellinus művében tehát viszonylag kevés pénznévvvel találkozunk. Olykor említésre kerülnek ugyan pénzérmék (melyeknél rendszerint az érmék számát is megtudjuk – lásd a *solidus*, *aureus*, *aureus nummus*, *argenteus nummus* kifejezések példáit), máskor viszont csupán súlyra mért nemesfémként (*aurum*, *argentum*) ír a fizetőeszközzel. A legtöbbször viszont egyáltalán nem ismerjük a részleteket: általános kifejezéseket (*pecunia*, *aes*) olvasunk, vagy pedig csak általánosságban, a súly (és így az érték) megadása nélkül esik szó nemesfémekről. Ammianus, az egykori testőr és katonatiszt valószínűleg nem érdeklődött különösebben az egyes pénzösszegek pontos nagysága iránt. A megoldás, hogy az arany- és ezüstpénzeket nem azok darabszámával, hanem (össz)súlyukkal, súlyra mért nemesfémként nevezi meg, viszont nem csupán Ammianusnál fordul elő, hanem más, késő császárkori szerzőknél is tetten érhető: így pl. Priskos rhétor, a philadelphiai Malchos és Zósimos esetében.⁹⁸ Ők esetenként igen jelentős összegeket említenek, több száz (vagy akár több ezer) fontnyi aranyat és ezüstöt: pl. a rómaiak által a hunoknak fizetett évi adó összegét.⁹⁹ A szikáncsi kincslelet viszont igazolja, hogy ezt az adót (súlyra mért) aranypénzekben fizették.¹⁰⁰ Hasonló kincsleletek ráadásul nem csak a Római Birodalom határain kívüli területekről ismertek. A birodalom területéről is adatolhatunk olyan éremkincseket, amelyeknél az aranypénzeket nem azok darabszáma, hanem az érmék súlya alapján gyűjtötték össze.¹⁰¹ Mindez arról tanúskodik, hogy miközben a késő római aranypénzek érmékként funkcionálva igen jelentős szerepet játszottak a korszak pénzforgalmában (pl. a katonák, ill. a tisztviselők fizetése vagy az adók beszedése során),

85 Amm. XVI 10,2.

86 Amm. XIV 6,8; XVII 4,15.

87 Amm. XXVII 10,11; XXXI 10,14.

88 Amm. XXVI 6,15.

89 Amm. XIV 8,3 és XXII 8,15.

90 Amm. XVI 10,6.

91 Amm. XXIII 6,84; XXIV 4,5; XXX 8,8.

92 Amm. XIV 2,2.

93 Amm. XIV 2,17.

94 Amm. XVII 5,11.

95 Amm. XXIII 6,35.

96 Amm. XXIII 6,80.

97 Amm. XXV 1,12.

98 Minderről részletesebben (további példákkal): HENDY 1985, 260–261; MOORHEAD 2012, 606 és 608.

99 Lásd erről Priskos rhétor töredékeit: BLOCKLEY 1983, 226 (*frag.* 2,36 = FHG IV, 72, *Frag.* 1) és BLOCKLEY 1983, 236 (*frag.* 9/3,4-5 = FHG IV, 74, *Frag.* 5).

100HARDT 2004, 63, 32. lábjegyzet; GUEST 2008, 301.

101GUEST 2008, 302–304.

egyúttal súlyra mért kincsképzőként is tekinthettek rájuk.¹⁰² Úgy tűnik tehát, Ammianus szövegének szóhasználata jól illeszkedik a késő római pénzforgalom sajátosságaihoz.

Ammianus Marcellinus töredékes voltában is monumentális összegzésével szemben Aurelius Victor és Eutropius¹⁰³ *breuiarium*ai viszonylag rövid művek. Tömör formájukban viszont a római történelem hosszabb szakaszait foglalják össze,¹⁰⁴ így tárgyalják a *Historia Augusta* császáréletrajzai által felölelt időszakot is. Vizsgálatuk így szintén érdekes lehet számunkra.

E *breuiarium*okban viszont rendkívül kevés pénznévvel találkozhatunk. Aurelius Victor *De Caesaribus*ában¹⁰⁵ egyszer ugyan feltűnik a *sestertius/sestertium* megnevezés (Aur. Vict. *Caes.* 8,5: '*sestertium milies*' – a négy császár évének elbeszélése kapcsán), más pénznév viszont az egész műben nem adatolható. Néhányszor ugyan olvashatjuk a *pecunia* általános kifejezését (Aur. Vict. *Caes.* 6,2,¹⁰⁶ 9,6,¹⁰⁷ 26,6,¹⁰⁸ 33,14¹⁰⁹ és 40,24¹¹⁰), egyszer pedig a *moneta* szó is felbukkan, a *nummaria nota* megnevezés¹¹¹ társaságában (Aur. Vict. *Caes.* 35,6¹¹²), ezen túlmenően viszont nem találunk más példákat a pénzre, érmékre utaló kifejezések köréből.

Eutropius *breuiarium*ánál szintén hasonló helyzettel szembesülünk. A *sestertius/sestertium* elnevezés kivételével (Eutr. VI 17¹¹³) ebben a műben sem találkozunk pénzérmék nevével. Csupán általános kifejezések jelentkeznek: *pecunia* (Eutr. III 16; IV 26; VI 13 és 16; VII 19; IX 14), *aurum* (Eutr. I 20; II 27; III 15, 18 és 23; VIII 13), ill. *argentum* (Eutr. II 19 és 27; III 15, 18, 21, 22, 23; IV 2; VI 13). Az adatok többsége a köztársaság korának nagy háborúi kapcsán szerepel (a hadizsákmány leírásánál),¹¹⁴ a császárkorból viszont csak néhány példát olvashatunk: Vespasianus pénzsóvársága (Eutr. VII 19) mellett Marcus Aurelius intézkedései (Eutr. VIII 13) és a pénzverő munkások Aurelianus uralkodása idején kirobbanó felkelése (Eutr. IX 14) kerül említésre.

Ezekben a rövid *breuiarium*okban tehát szinte egyáltalán nem találkozunk konkrét pénznevekkel. Persze, ha a művek csekély terjedelmét és műfajuk sajátosságait is figyelembe vesszük, mindez aligha meglepő. Inkább azon kell csodálkoznunk, hogy mindezek ellenére mégis viszonylag szép számmal szerepelnek bennük olyan részletek, amelyek a numizmatika szempontjából is relevanciával bírnak. Nem csak a *pecunia* általános kifejezése jelenik meg, hanem súlyra mért nemesfémek említésére is több ízben sor kerül. Összességében a *breuiarium*ok szóhasználata meglepően jól illeszkedik az Ammianus Marcellinus művéből élénk táruló képhez. Az egyes pénzérmék és címletek neve csak ritkán kerül említésre, fizetőeszközként és értékmérőként inkább a (súlyra mért) nemesfém (pénz)ekre hivatkoznak a szerzők.

102 Az aranypénzeknek a kor pénzforgalmában betöltött szerepéről lásd GUEST 2008, 299–300. Az aranypénzekből álló késő antik kincseletekről bővebben: BLAND 1997, 38–39.

103 Mindkét szerző a 4. század második felében tevékenykedett. Aurelius Victor a 350-es évek végén, ill. a 360-as évek elején írta művét, míg Eutropius *breuiarium*ja 369/370-ben született. Aurelius Victor életéről és tevékenységéről rövid áttekintést olvashatunk: GROSS-ALBENHAUSEN 1997, 151–156; ALBRECHT 2012, 1175–1176; Eutropius kapcsán pedig: FERENCZI 2003, 99–100; ALBRECHT 2012, 1177–1178.

104 Aurelius Victor a római császárkor történetét írta meg művében, míg Eutropius az egész római történelmet összegzi.

105 A többi, (tévesen) Aurelius Victornak tulajdonított műről l. GROSS-ALBENHAUSEN 1997, 154–155.

106' (...) *nimis pecuniae cupidus*': Galba jellemzése kapcsán.

107' *Infirmus* (...) *adversum pecuniam*': Vespasianus esetében.

108' (...) *genus hominum pecuniae cupidus*': a 238-as év polgárháborújának leírásában.

109' (...) *legionibus grandi pecunia comprobantibus*': a 3. század közepének galliai ellencsászárai kapcsán.

110' (...) *pecuniam conferre*': Maxentius uralkodásának leírásában.

111 A kifejezésről l.: GÖBL 1993, 69–71.

112' (...) *monetae opifices deleti, qui (...) nummariam notam corrosissent*': az Aurelianus uralkodása alatt bekövetkező *bellum monetariorum* leírásában. Erről az eseményről l. még (további irodalommal): HARTMANN 2008, 314, 54. lábjegyzet

113' (...) *sestertium quadringenties*':

114 Mind a pun háborúk (Eutr. II 19 és 27; III 15, 16, 21, 22, 23), mind pedig a Makedónia (Eutr. IV 2) és a III. Antiochos (Eutr. IV 4) elleni harcok kapcsán olvashatunk ilyen részletekről. További adatokat találunk a Iugurtha elleni küzdelem leírásánál (Eutr. IV 26), majd a 3. mithridatési háború esetében (Eutr. VI 13 és 16) és Caesar galliai hódításainak ismertetésénél (Eutr. VI 17).

Ezek az adatok jól illeszkednek a késő antikvitás más szerzői (így pl. Priskos rhétor és Zósimos) által írottakhoz, viszont alapvetően más képet mutatnak, mint ami a *Historia Augusta*-ból (és főleg, mint ami az életrajzgyűjtemény második felében szereplő császáreléletrajzokból¹¹⁵) elének tárul. A *Historia Augusta* ugyanis igen nagy számban említ különböző pénztípusokat (látszólag precíz, pontos elnevezésekkel), míg az általunk jelen tanulmányban megvizsgált három késő császárkori történeti műből szinte teljesen hiányoznak az ilyen részletek. Mindezeket figyelembe véve a *Historia Augusta* szóhasználata csak még különösebbnek és különlegesebbnek tűnik számunkra – éppúgy, mint ahogy (véltetően) a korabeli olvasókból is ezt a hatást válthatta ki. A késő antikvitás pénzeit ismerő, a korabeli (meglhetősen egysíkú és sematikus) szóhasználathoz szokott olvasó kedvtelve csodálkozhatott rá a *Historia Augusta*-ban feltűnő érdekes és egzotikus pénznevekre – melyeknek valószínűleg éppen ez volt a célja: az olvasók szórakoztatása és elkápráztatása. Bennük ugyanúgy kitalált részleteket kell látnunk, mint a *Historia Augusta* számtalan más, regényes elemében és leírásában.

115A *Historia Augusta* obskúrus, rejtélyes pénzneveinek többsége a 3. században uralkodó császárok életrajzaiból származik.

Einige Beiträge zu den Münznamen in der römischen Literatur der späten Kaiserzeit

Die Münznamen der Historia Augusta im Vergleich zu den Werken von Ammianus Marcellinus und Eutropius, bzw. zu der Arbeit De Caesaribus des Aurelius Victor

Ferenc BARNÁ

Die Historia Augusta erwähnt viele interessante Münznamen, aber ein großer Teil dieser Bezeichnungen ist erfunden: sie sind reine literarische Fiktionen. In diesem Artikel beschäftige ich mich mit einigen anderen (geschichtlichen) Schriften der wahrscheinlichsten Entstehungszeit der Historia Augusta (der zweiten Hälfte des 4. Jahrhunderts n. Chr.): mit dem Geschichtswerk des Ammianus Marcellinus und mit den Breviarien von Aurelius Victor und Eutropius. Welche Münztypen und Bezeichnungen wurden in diesen Werken erwähnt? Inwieweit unterscheiden diese Arbeiten durch ihren Wortgebrauch von der Historia Augusta? Diese Fragen untersuchend möchte ich die Münznamen der Historia Augusta besser begreifen.

Die *Historia Augusta* ist eine spätkaiserzeitliche Sammlung der Kaiserbiografien von Hadrian bis Carinus (117–285¹¹⁶), die bis heute sehr viele Fragen an die Literatur- und Geschichtswissenschaft stellt. Wir können nicht sicher beantworten, wer und wann diese Sammlung schrieb, mit welchem literarischen Vorsatz die Biografien verfasst wurden, und auf welchen Quellen sie beruhten.¹¹⁷ Der historische Quellenwert der Arbeit wird stark bestritten: die *Historia Augusta* gibt viele interessante, bunte Angaben bezüglich der Taten und der Persönlichkeit der Kaiser des 2. und 3. Jahrhunderts und über die Ereignisse dieser Zeit, betreffs deren wir aus anderen Quellen wenige Informationen haben, aber aufgrund der Ergebnisse der Forschung des letzten anderthalb Jahrhunderts sind diese Daten häufig falsch und anachronistisch, fiktiv. Die *Historia Augusta* ist eine Sammlung romanhafter, unterhaltsamer Biografien mit novellistischen Elementen und Anekdoten, und nicht getreue, direkte Quelle von historischen Informationen.

Auch betreffs der Numismatik sehen wir ähnliche Situation. Die *Historia Augusta*¹¹⁸ erwähnt öfters unterschiedliche Münzen:¹¹⁹ in den Biografien wurden nicht nur die geläufigen

116Hier ist zu bemerken, dass alle Daten im folgenden Teil des Artikels als nach Christo (n. Chr.) zu verstehen sind.

117Im Text der *Historia Augusta* können wir mehr Hinweise lesen, laut deren die einzelnen Biografien während der Tetrarchie, bzw. unter der Regierung des Kaisers Konstantin I. geschrieben wurden. Doch die große Zahl der in der Arbeit befindlichen Anachronismen beweist, dass es die Wirklichkeit nicht erfüllt. Die *Historia Augusta* wurde in seiner heutigen Form sicherlich später, wahrscheinlich in einer anderen Phase des 4. Jahrhunderts (so z. B. CAMERON 2011, 743–778) oder um die Wende des 4. und 5. Jahrhunderts (SYME 1968, 72–79; CHASTAGNOL 1994, XCIX; BIRLEY 2003, 144), vielleicht am Anfang des 5. Jahrhunderts (STRAUB 1963, 39; ALFÖLDY 1966, 18–19) verfasst. Siehe noch über die Fragen der Datierung und des Autors der *Historia Augusta* (mit weiterer Literatur): BARNÁ 2019, 11–12.

118Während meiner Untersuchung benutze ich betreffs der *Historia Augusta* die Edition E. Hohls, C. Sambergers und W. Seyfarths (SCRIPTORES 1965) aus der Serie ‚Bibliotheca Teubneriana‘, und auch bezüglich der Abkürzungen und der Einteilung des Textes folge ich dieser Arbeit.

119Eine Liste der Münznamen und anderer, hinsichtlich der Numismatik wichtiger Ausdrücke (z. B. *adaerare*, *aevarium*, *annona*, *argentum*, usw.) findet man im Aufsatz R. S. O. Tomlins: TOMLIN 1980b.

Münznamen (*aureus*,¹²⁰ *denarius*,¹²¹ *sestertius*¹²²) und allgemeine Ausdrücke (*pecunia*,¹²³ *moneta*,¹²⁴ *nummus*,¹²⁵ *nummus aureus*,¹²⁶ *nummus argenteus*,¹²⁷ *nummus aereus*,¹²⁸ *aes*¹²⁹) angeführt, sondern man findet auch seltene, interessante Bezeichnungen (z. B. *follis aereus*,¹³⁰ *aeris denarius*,¹³¹ *triens*,¹³² *argenteus*¹³³ und das unikale Adjektiv *octominutalis*¹³⁴). Manche Münznamen sind im Kontext der Biografie offenbar anachronistisch (so die Wörter *semis/semissis*,¹³⁵ *tremissis*,¹³⁶ und wahrscheinlich auch der Name *solidus*¹³⁷), andere sind völlig fiktiv (*nummus electrus*¹³⁸). Außerdem können wir auch eine lange Reihe der Münznamen mit verschiedenen, aus den Namen der Kaiser gebildeten Adjektiven (*aureus Valerianus*,¹³⁹ *aureus Antoninianus*,¹⁴⁰ *aureus Philippeus*,¹⁴¹ *argenteus Antoninianus*,¹⁴² *argenteus Aurelianus*,¹⁴³ *argenteus Philippeus minutulus*,¹⁴⁴ *aereus Philippeus*,¹⁴⁵ *triens Saloninianus*,¹⁴⁶ *Filippeus*¹⁴⁷) finden. Das Gesamtbild ist ziemlich bunt und vielfältig, wir finden im Text der *Historia Augusta* mehrere Münznamen, die in anderen Quellen nicht erwähnt werden. So wäre die *Historia Augusta* eine wirkliche Fundgrube der kaiserzeitlichen Numismatik – aber nach der Meinung der modernen Forschung¹⁴⁸ ist ein großer Teil dieser Bezeichnungen erfunden: sie haben keinen historischen Grund, und sind reine Fiktionen.

Mit dem Problem der Benennung *Philippeus* befasste ich mich schon auch in einem früheren Vortrag (und Aufsatz).¹⁴⁹ Aber es ist vielleicht ebenso interessant zu untersuchen, welche Münznamen wir in anderen Arbeiten der spätkaiserzeitlichen Literatur finden.

120Der Ausdruck erscheint bei 20 verschiedenen Textstellen: so SHA Hadrian. 7,3; SHA M. Ant. phil. 11,4; SHA Verus 6,5 und 6,6; SHA Did. Iul. 4,6; SHA Sev. 6,3; SHA Clod. Alb. 2,4; SHA Ant. Diad. 2,1; SHA Ant. Heliog. 21,3; 21,7; 22,3; 26,5 und 32,9; SHA Alex. Sev. 23,8; 39,6; 39,7 und 42,4; SHA Gall. 15,2 und 16,5–6; SHA Prob. 14,2.

121Der Terminus wird bei 2 Textstellen gefunden: SHA Comm. Ant. 16,8 und SHA Pert. 15,7.

122Das Wort erscheint in den Biografien zwölfmal: SHA Hadrian. 3,8 und 23,14; SHA Ael. 3,3; SHA Verus 5,5; SHA Pert. 2,4 und 7,6; SHA Sev. 5,2; SHA Ant. Heliog. 24,3 und 31,1; SHA Tac. 10,1; SHA Aurel. 12,1 (in der Form: *in aere sestertium*); SHA quadr. tyr. 15,8 (in der Form: *aeris sestertium*).

123Diese allgemeine Bezeichnung des Geldes wird in 17 Textstellen erwähnt: SHA Hadrian. 7,6; SHA Ael. 6,1; SHA Anton. Pius 8,4; SHA M. Ant. phil. 23,2 und 23,3; SHA Comm. Ant. 14,4; SHA Pert. 9,2; SHA Did. Iul. 4,8; SHA Opil. Macr. 5,8; SHA Ant. Heliog. 6,2; SHA Alex. Sev. 21,2; 21,9; 33,3; 43,3 und 45,5; SHA Maxim. 13,5; SHA Tac. 10,1.

124Diese Bezeichnung des Geldes erscheint fünfmal: SHA Ant. Diad. 2,6; SHA Alex. Sev. 8,3; SHA Gall. 12,1; SHA tyr. trig. 26,2; SHA quadr. tyr. 2,1. Außerdem wurde der Ausdruck auch in der Textstelle SHA Alex. Sev. 39,8 verwendet, aber dort hat er die Bedeutung ‚Münzstätte‘.

125Der Ausdruck erscheint sechsmal: SHA M. Ant. phil. 7,9; SHA Verus 4,7; SHA Pert. 15,7; SHA Claud. 14,14; SHA quadr. tyr. 2,1 und 8,6.

126Die Bezeichnung wird viermal benutzt: SHA Pesc. Nig. 10,7; SHA Ant. Heliog. 8,3; SHA Alex. Sev. 25,9; SHA tyr. trig. 31,3.

127Bei 3 Textstellen: SHA Pesc. Nig. 10,7; SHA Ant. Heliog. 8,3; SHA tyr. trig. 31,3.

128Der Ausdruck wird nur einmal verwendet, in der Textstelle SHA tyr. trig. 31,3.

129Siehe z. B. SHA Alex. Sev. 66,4.

130In der Textstelle SHA Ant. Heliog. 22,3.

131SHA Aurel. 9,7.

132SHA Claud. 14,3.

133SHA Ant. Heliog. 22,3.

134SHA Alex. Sev. 22,8.

135SHA Alex. Sev. 39,7.

136SHA Alex. Sev. 39,7–8.

137SHA Alex. Sev. 39,8 und 39,10.

138SHA Alex. Sev. 25,9.

139SHA Claud. 17,7.

140SHA Aurel. 9,7 und 12,1; SHA Prob. 4,5.

141SHA quadr. tyr. 15,8.

142SHA quadr. tyr. 15,8.

143SHA Prob. 4,5.

144SHA Aurel. 9,7 und 12,1.

145SHA Prob. 4,5.

146SHA Claud. 17,7.

147SHA Claud. 14,3.

148Mit der Problematik der in der *Historia Augusta* erwähnten Münznamen beschäftigten sich mehrere Forscher, so K. Menadier (MENADIER 1914), R. S. O. Tomlin (TOMLIN 1980a) und F. Carlà (CARLÀ 2007).

149BARNA 2019.

Welche Münztypen und Bezeichnungen wurden in den Werken der zweiten Hälfte des 4. Jahrhunderts (der wahrscheinlichsten Entstehungszeit der *Historia Augusta*) erwähnt? Inwieweit unterscheiden diese Arbeiten durch ihren Wortgebrauch von der *Historia Augusta*? Mit diesen Fragen möchte ich mich in diesem Beitrag beschäftigen, während ich die Münznamen in drei geschichtlichen Schriften: in dem Geschichtswerk des Ammianus Marcellinus, bzw. in den Breviarien von Eutropius und Aurelius Victor untersuche.

Die *Römische Geschichte* des Ammianus Marcellinus¹⁵⁰ ist eines der wichtigsten Geschichtswerke der Spätantike. Sein erhaltenes Fragment erörtert die Ereignisse der Zeitspanne zwischen 353 und 378, also behandelt es einen anderen Zeitraum wie die *Historia Augusta*. Aber wegen der nahen Entstehungszeit der zwei Schriften ist der Vergleich ihrer Münznamen durchaus gerechtfertigt.

In den erhaltenen 18 Büchern des Ammianus Marcellinus (Bücher XIV–XXXI) wurden die Münzen (und überhaupt: Geld) verhältnismäßig selten erwähnt. Der Münzname *solidus*¹⁵¹ erscheint nur einmal, in der Textstelle Amm. XXVIII 1,18.¹⁵² Den Terminus *nummus aureus* können wir in zwei Textstellen (Amm. XXIV 4,26¹⁵³ und XXVI 7,11¹⁵⁴) finden, während der Münzname *aureus* (ohne den Zusatz *nummus*) dreimal (Amm. XVI 5,14,¹⁵⁵ XX 4,18¹⁵⁶ und XXV 8,15¹⁵⁷) angeführt wurde. In dem Kapitel Amm. XXIV 3,3¹⁵⁸ liest man auch den Ausdruck *argenteus nummus*. Diese Bezeichnungen weisen meistens auf die einzelnen Geldstücke hin, mit denen man die konkreten Summen (z. B. den Preis des Getreides) bezahlen konnte.

In manchen Textstellen wurde nach Gewicht gemessenes Edelmetall als Zahlungsmittel und Wertmaß erwähnt: Gold (Amm. XXII 7,2¹⁵⁹) und Silber (Amm. XX 4,18¹⁶⁰ und XXVIII 1,35¹⁶¹). Sonst schrieb Ammianus über die Edelmetalle auch ohne die Angabe des genauen Gewichtes. So kann man über Gold in den Fällen Amm. XIV 6,24,¹⁶² XIV 10,5,¹⁶³ XV 6,3,¹⁶⁴ XVI

150 Betreffs seines Lebens erhalten wir eine kurze Zusammenfassung z. B. von SEYFARTH 1968, 15–23; SYME 1968, 5–7; ADAMIK 1993, 631–635, ALBRECHT 2012, 1217–1218.

151 Mit diesem Ausdruck bezeichnet die moderne Forschung die Goldmünzen des 4. Jahrhunderts (BURNETT 1987, 127; ABDY 2012, 591; MOORHEAD 2012, 602–609).

152' (...) *denis modiis singulis solidis indigentibus venundatis*'. – Betreffs der Arbeit von Ammianus Marcellinus benutze ich J. C. Rolfe's Edition (AMMIANUS 1956–1958) aus der Serie *The Loeb Classical Library*. Einen ausführlichen Kommentar finden wir bezüglich dieser Textstelle: BOEFT ET AL. 2011, 43–44.

153' (...) *e tribus aureis nummis*'. – In diesem Fall ist die Überlieferung des Textes einigermaßen fraglich, so finden wir z. B. in W. Seyfarth's Edition (AMMIANUS 1968–1971, III, 136) die Variante *'et tribus aureis nummis'*. Aber dieser Zweifel erfasst die Wörter *aureis nummis* nicht.

154' (...) *aureos scilicet nummos, effigiatos in vultum novi principis*'. Die Münzen wurden mit dem Bildnis des Usurpators Procopius geprägt – siehe noch: BOEFT ET AL. 2008, 201–202.

155' (...) *pro capitulis singulis tributi nomine vicenos quinos aureos repperit flagitari*'.

156' (...) *quinos omnibus aureos, argentique singula pondo promisit*'.

157' (...) *aureis decem mutaretur ut minus*'.

158' (...) *argenteos nummos centenos viritim pollicitus*'.

159' (...) *decem libris auri semet ipse multavit*'. – Die Interpretation (und die Übersetzung) des Textes ist nicht völlig einheitlich. Es handelt sich nach der Meinung der meisten Forscher (und Übersetzer) um „zehn Pfund Gold“. So übersetzte O. Veh die Textstelle folgenderweise: „er sich selbst (...) mit zehn Pfund Gold in Strafe nahm“ (AMMIANUS 1997, 344). J. C. Rolfe schrieb in seiner englischen Übersetzung: „he fined himself ten pounds of gold“ (AMMIANUS 1956–1958, II, 209), und die ungarische Version, die von Gy. Szepesy übersetzt wurde, ist: „saját magát (...) tíz font aranyra megbírságolta“ (AMMIANUS 1993, 284). Doch W. Seyfarth deutete den Text anders, er übersetzte die Textstelle (ohne nähere Argumentation) folgendermaßen: „erlegte er sich selbst (...) eine Geldstrafe von zehn Goldstücken auf“ (AMMIANUS 1968–1971, III, 19). Der Kommentar von J. den Boeft, J. W. Drijvers, D. den Hengst und H. C. Teitler (BOEFT ET AL. 1995, 72) interpretiert den Text mit der Hilfe einer Textstelle des Augustinus (August. *De sermo dom. I. 50*) und bestärkt, dass man hier an zehn Pfund Gold(münzen) denken soll. Also es scheint uns sehr wahrscheinlich, dass die Variante von W. Seyfarth nicht stichhaltig ist.

160' (...) *quinos omnibus aureos, argentique singula pondo promisit*'. (Ebenso auch in der Anmerkung 41.)

161' (...) *argenti tria milia pondo (...) reliquisse*'.

162' (...) *ubi aurum dextris manibus cavatis offertur*'.

163' (...) *aurum secum perferrens*'.

164' (...) *auri tam grave pondus*'.

5,11;¹⁶⁵ XVII 9,5;¹⁶⁶ XIX 11,7;¹⁶⁷ XXI 6,6;¹⁶⁸ XXIV 3,4;¹⁶⁹ XXV 6,10;¹⁷⁰ XXVI 8,6;¹⁷¹ XXVI 8,14;¹⁷² XXXI 2,11;¹⁷³ XXXI 4,4;¹⁷⁴ und über Silber in den Kapiteln Amm. XVII 9,5;¹⁷⁵ XXI 6,6¹⁷⁶ lesen. In diesen Textstellen wurden die Edelmetalle meistens allgemein, als das Synonym der großen Summen und des Reichtums angeführt. Und wir finden auch andere allgemeine Ausdrücke betreffs des Geldes. So erscheint das Wort *pecunia* neunmal in der Arbeit: Amm. XVI 9,2;¹⁷⁷ XVIII 5,2;¹⁷⁸ XXI 16,17;¹⁷⁹ XXII 6,1;¹⁸⁰ XXV 4,15;¹⁸¹ XXX 4,10;¹⁸² XXX 4,15¹⁸³ und XXX 5,5.¹⁸⁴ Manchmal wird auch der Terminus *aes* gefunden: Amm. XXVIII 4,32;¹⁸⁵ XXIX 2,7¹⁸⁶ und XXX 4,21.¹⁸⁷ Die letzteren 2 Textstellen sind besonders interessant, dort finden wir nämlich den Ausdruck *aes grave*. Es ist ein Terminus, den wir aus der Numismatik der Römischen Republik kennen,¹⁸⁸ aber es handelt sich hier natürlich nicht um die uralten, republikanischen Bronzemünzen. Der Ausdruck *aes grave* bedeutet einfach ‚viel Geld‘, ‚eine große Menge der Bronzemünzen‘.¹⁸⁹

Öfters wurden unterschiedliche allgemeine Bezeichnungen anstatt genauer Geldsummen erwähnt: so *donativum*¹⁹⁰ (‘Geldgeschenk‘), *stipendium*¹⁹¹ (‘Sold‘), *praemium*¹⁹² (‘Preis‘, ‘Belohnung‘), *stips*¹⁹³ (‘Geldbeitrag‘). In anderen Fällen findet man adjektivische Ausdrücke in Verbindung mit dem Geld und Vermögensanlage: *nummatus*¹⁹⁴ (‘mit Geld versehen‘, ‘reich‘), *pecuniarius*¹⁹⁵ (‘pekuniär‘, ‘zum Geld gehörig‘), ferner das Substantiv *nummularius*¹⁹⁶ (‘Wechselmakler‘, ‘zum Geldgeschäft gehörig‘). Manchmal wurden auch die Münzstätte

165' (...) *ut aurum acciperent*'.

166' (...) *non aurum neque argentum petentes*'.

167' (...) *aurum quippe gratanter provinciales pro corporibus dabunt*'.

168' (...) *aurum quin etiam et argentum*'.

169' (...) *docuerunt principes auro quietem a barbaris redemptare*'.

170' (...) *imperatorem bellicosum et vigilantem ferrum habere, non aurum*'.

171' (...) *aurum susceptum stipendii nomine*'.

172' (...) *legendosque eruendi peritos auri*'.

173' (...) *auri cupidine immensa*'.

174' (...) *auri cumulus magnus*'.

175' (...) *non aurum neque argentum petentes*'. (Ebenso auch in der Anmerkung 51.)

176' (...) *aurum quin etiam et argentum*'. (Ebenso auch in der Anmerkung 53.)

177' (...) *flecti a veritate pecunia facilis*'.

178' (...) *die solvendae pecuniae*'.

179' (...) *flagitatorum rapacitas inexpleta, plus odiorum ei quam pecuniae conferentium*'.

180' (...) *pecuniarum repetundarum* (...)'.

181' (...) *numquam augendae pecuniae cupidus fuit*'.

182' (...) *qui ea pecunia corruperit*, bzw. *quod pecunia corrumpere prudentem nemo potest*'. – Dieser Text ist ein ciceronisches Zitat, wahrscheinlich aus dem fünften Buch des Opus *De re publica* (BOEFT ET AL. 2015, 84).

183' (...) *et inhiandae undique pecuniae sese dediderint*'.

184' (...) *quaerendae undique pecuniae*'.

185' (...) *siqui sibi aere humiliorem non conciliaverit plebem*'.

186' (...) *merebat aes collaticium grave*'.

187' (...) *qui aere gravi mercati publicas potestates*'.

188 BURNETT 1987, 5.

189 BOEFT ET AL. 2013, 84.

190 Amm. XVII 9,6; XXVIII 6,19.

191 So z. B. Amm. XV 6,3; XVII 9,6; XX 8,8; XX 11,5; XXII 4,9; XXII 7,7; XXII 9,2; XXIII 6,83; XXV 4,12; XXVI 8,6; XXVIII 6,12. Aber das Wort *stipendium* wurde nicht immer mit dieser Bedeutung verwendet, es erscheint auch in dem Sinn ‘Kriegsdienst’ (z. B. Amm. XVI 9,2) und ‘Dienstjahr’ (Amm. XXII 9,12).

192 So z. B. Amm. XV 5,16; XVII 13,31; XX 5,8.

193 Amm. XIV 1,4; XIV 6,11; XXVI 10,14.

194 Amm. XIV 6,12; XVIII 5,5; XXX 4,12.

195 Amm. XXIX 2,11.

196 Amm. XXX 9,3.

(*moneta*¹⁹⁷) und der Fiskus (*fiscus*,¹⁹⁸ *aerarium*¹⁹⁹) angeführt.

Aber die bezüglich des Geldes erwähnten Ausdrücke erscheinen häufig auch in anderem Kontext. So wurde das Wort *aurum* auch in Verbindung mit vergoldeten Fahnen,²⁰⁰ Statuen,²⁰¹ Waffen²⁰² und Kleidungsstücken,²⁰³ usw. erwähnt, und das Adjektiv *aureus* erscheint z. B. im Fall des Goldenen Vlieses,²⁰⁴ goldenes Wagens²⁰⁵ und goldener Schmucke.²⁰⁶ Das Adjektiv *solidus* ('fest', 'dauerhaft') wurde in verschiedensten Kontexten benutzt: so betreffs des nicht genug strahlenden Mondlichtes,²⁰⁷ in Beziehung mit der Sicherheit zwischen den Stadtmauern,²⁰⁸ mit der sicher begründeten Gesundheit des Römischen Reiches,²⁰⁹ mit der starken Volksgruppe der Magier,²¹⁰ betreffs der ganz abgezogenen Haut lebender Menschen²¹¹ und in Verbindung mit völlig gepanzerten Körpern der Perser.²¹² Dagegen wurde es als Münzname nur einmal (Amm. XXVIII 1,18) verwendet. Dort handelt es sich um den Preis des Getreides, um ein Geschäft, in dem ein Statthalter zehn Scheffel des Getreides für ein ganzes Goldstück verkaufte.

Wir finden also in der Arbeit des Ammianus Marcellinus verhältnismäßig wenige Münznamen. Manchmal kann man präzise Anzahlen und Bezeichnungen einzelner Geldstücke (*solidus*, *aureus*, *aureus nummus*, *argenteus nummus*) lesen, in anderen Fällen wurde nach Gewicht gemessenes Edelmetall (*aurum*, *argentum*) als Zahlungsmittel angeführt. Aber meistens finden wir nur allgemeine Ausdrücke (*pecunia*, *aes*) oder die Erwähnung des Edelmetalls ohne die Angabe des Gewichtes (und des Wertes). Ammianus Marcellinus, der ehemalige Leibgardist interessierte sich nicht besonders für die genauen Angaben der Summen. Aber es ist überhaupt nicht nur für Ammianus spezifisch, goldene und silberne Geldstücke als Edelmetall, nach dem Gewicht zu nennen. Dieser Gebrauch kann auch bei anderen Autoren der Spätantike beobachtet werden: so z. B. bei Priscus Rhetor, Malchus von Philadelphia und Zosimos.²¹³ Sie erwähnten bedeutende Geldsummen, aberhundert (oder abertausend) Pfund Gold und Silber: unter anderen den jährlichen Tribut, den die Römer den Hunnen bezahlten.²¹⁴ Aber der Hortfund von Szikáncs bewies, dass der Tribut in (nach ihrem Gewicht abgewogenen) Goldmünzen bezahlt wurde.²¹⁵ Gleichfalls finden wir ähnliche Hortfunde auch im Gebiet des Römischen Reiches.²¹⁶ In diesen Schätzen wurden die Goldmünzen nach dem Gewicht gesammelt und thesauriert, während die Goldmünzen auch in der Besoldung der Soldaten und Offiziere, sowie in der

197 Amm. XXII 11,9; XXVIII, 1,29.

198 Amm. XVIII, 5,1; XXV 4,15; XXVIII 4,1.

199 Amm. XIV 6,11; XIV 8,15; XX 11,5; XXII 11,6; XXIV 3,5; XXVIII 1,18; XXIX 1,5; XXIX 1,21; XXX 8,8.

200 Amm. XVI 10,2.

201 Amm. XIV 6,8; XVII 4,15.

202 Amm. XXVII 10,11; XXXI 10,14.

203 Amm. XXVI 6,15.

204 Amm. XIV 8,3 und XXII 8,15.

205 Amm. XVI 10,6.

206 Amm. XXIII 6,84; XXIV 4,5; XXX 8,8.

207 Amm. XIV 2,2.

208 Amm. XIV 2,17.

209 Amm. XVII 5,11.

210 Amm. XXIII 6,35.

211 Amm. XXIII 6,80.

212 Amm. XXV 1,12.

213 Siehe darüber und hinsichtlich weiterer Beispiele: HENDY 1985, 260–261; MOORHEAD 2012, 606 und 608.

214 So bei Priscus: Fragment 2,36 (BLOCKLEY 1983, 226 = FHG IV, 72, Frag. 1) und Fragment 9/3,4–5 (BLOCKLEY 1983, 236 = FHG IV, 74, Frag. 5).

215 HARDT 2004, 63, Anm. 32; GUEST 2008, 301.

216 GUEST 2008, 302–304.

Versteuerung während der Spätantike sehr wichtige Rolle spielten.²¹⁷ Dieser Wortgebrauch ist also überhaupt nicht fremd von dem spätrömischen Geldverkehr.

Im Gegensatz zu umfangreicher Arbeit des Ammianus Marcellinus sind die Breviarien des Aurelius Victor und des Eutropius²¹⁸ nur geschichtliche Kurzfassungen. Aber sie fassten einen längeren Abschnitt der römischen Geschichte zusammen,²¹⁹ so beschäftigten sie sich auch mit den Jahrhunderten, deren Kaiser in der *Historia Augusta* besprochen wurden.

In diesen Arbeiten finden wir aber sehr wenige Münznamen. Im Werk *De Caesaribus* des Aurelius Victor²²⁰ erscheint die Bezeichnung *sestertius/sestertium* einmal (Aur. Vict. Caes. 8,5: '*sestertium milies'*), im Kontext des Vierkaiserjahrs. Und es ist der einzelne präzise Münzname in der ganzen Arbeit! Der allgemeine Ausdruck *pecunia* wurde mehrmals angeführt: Aur. Vict. Caes. 6,2;²²¹ 9,6;²²² 26,6;²²³ 33,14²²⁴ und 40,24.²²⁵ Daneben sehen wir einmal (Aur. Vict. Caes. 35,6²²⁶) den Terminus *moneta*, zusammen mit dem Ausdruck *nummaria nota*.²²⁷ Aber keine anderen Angaben finden wir im Werk.

Auch im Fall des Breviariums von Eutropius wird ähnliche Lage gefunden. Einzelne Geldstücke und Münznamen wurden in der Arbeit fast überhaupt nicht erwähnt. Die einzelne Ausnahme ist eine Erscheinung des Wortes *sestertius/sestertium* (Eutr. VI 17²²⁸). Sonst treffen wir nur allgemeine Ausdrücke: *pecunia* (Eutr. III 16; IV 26; VI 13 und 16; VII 19; IX 14), *aurum* (Eutr. I 20; II 27; III 15, 18 und 23; VIII 13) und *argentum* (Eutr. II 19 und 27; III 15, 18, 21, 22, 23; IV 2; VI 13). Die meisten Daten wurden betreffs der großen Kriege der Römischen Republik²²⁹ erwähnt, aus der Kaiserzeit finden wir nur wenige Angaben: so wurden die Geldgier des Kaisers Vespasianus (Eutr. VII 19), die Maßnahmen von Marcus Aurelius (Eutr. VIII 13) und der Münzeraufstand während der Regierung des Aurelianus (Eutr. IX 14) angeführt.

Wir finden also in diesen kurzen Breviarien konkrete Münznamen fast überhaupt nicht. Wenn kleine Länge der Werke und die Eigenschaften ihres literarischen Genres in Betracht gezogen werden, ist es nicht überraschend. Eher ist es wunderbar, dass man trotz dieser Umstände auf verhältnismäßig viele Angaben hinsichtlich der Numismatik trifft. Nicht nur der allgemeine Ausdruck *pecunia*, sondern auch nach Gewicht gemessene Edelmetalle werden

217 Siehe über die Rolle des Goldes in dem Geldumlauf der Zeit: GUEST 2008, 299–300. Betreffs der Goldmünzen in den spätantiken Hortfunden: BLAND 1997, 38–39.

218 Beide Geschichtsschreiber schufen seine Arbeiten in der zweiten Hälfte des 4. Jahrhunderts. Aurelius Victor schrieb sein Breviarium um die Wende der 350er und 360er Jahre, und Eutropius arbeitete in den Jahren 369/370. Über ihr Leben und Tätigkeit findet man weitere Angaben – bezüglich des Aurelius Victor: GROSS-ALBENHAUSEN 1997, 151–156; ALBRECHT 2012, 1175–1176; und betreffs des Eutropius: FERENCZI 2003, 99–100; ALBRECHT 2012, 1177–1178.

219 Aurelius Victor schrieb über die Geschehnisse der römischen Kaiserzeit, während Eutropius die ganze römische Geschichte übersah.

220 Bezüglich der anderen Arbeiten, die irrtümlich dem Autor Aurelius Victor zugeschrieben wurden, findet man einen Überblick: GROSS-ALBENHAUSEN 1997, 154–155.

221' (...) *nimis pecuniae cupidus*': in der Charakterisierung des Kaisers Galba.

222' *Infirmus* (...) *adversum pecuniam*': in der Beschreibung des Kaisers Vespasianus.

223' (...) *genus hominum pecuniae cupidus*': im Kontext des Bürgerkrieges im Jahr 238.

224' (...) *legionibus grandi pecunia comprobantibus*': im Kontext des Gallischen Sonderreiches.

225' (...) *pecuniam conferre*': in der Beschreibung der Regierung des Maxentius.

226' (...) *monetae opifices deleti, qui (...) nummariam notam corrossissent*': der Münzeraufstand während der Regierung des Aurelianus. Siehe noch über dieses Ereignis (mit weiterer Literatur): HARTMANN 2008, 314, Anm. 54.

227 Betreffs des Ausdrucks: GÖBL 1993, 69–71.

228' (...) *sestertium quadringenties*':

229 Gelegentlich der punischen (Eutr. II 19 und 27; III 15, 16, 21, 22, 23) und der makedonischen (Eutr. IV 2) Kriege, anlässlich der Kriege gegen das Seleukidenreich (Eutr. IV 4) und gegen den numidischen König Jugurtha (Eutr. IV 26), sowie in der Beschreibung des 3. Mithradatischen Krieges (Eutr. VI 13 und 16) und während der Darstellung der gallischen Eroberungen des Triumvirs C. Iulius Caesar (Eutr. VI 17).

mehrmals erwähnt. Betreffs dieser Angaben passten die Breviarien zu dem Wortgebrauch des Ammianus Marcellinus sehr gut. Sie nannten einzelne Geldstücke selten, eher werden Edelmetalle als Zahlungsmittel und Wertmaß erwähnt.

Diese Daten fügen sich in die numismatischen Angaben anderer spätantiker Autoren (z. B. Priscus Rhetor und Zosimos), aber sie weichen von dem Wortgebrauch der Biografien, die in der zweiten Hälfte der *Historia Augusta* sind,²³⁰ grundlegend ab. In der *Historia Augusta* wird eine große Anzahl verschiedener Münztypen mit scheinbar präzisen Namen gefunden, während ähnliche Bezeichnungen aus den drei, jetzt besprochenen historischen Werken der Spätantike völlig fehlen. Wenn diese Umstände berücksichtigt werden, scheint die numismatische Terminologie der *Historia Augusta* uns (und wahrscheinlich auch für die Zeitgenossen des Werkes) noch besonderer und exotischer zu sein. In den Biografien konnten die zeitgleichen Leser der Spätantike viele fiktive, romanhafte Details und Geschehnisse bestaunen. Auch die kuriosen Münznamen fügen sich wahrscheinlich in die Reihe dieser fiktiven, romanhaften Details.

Bibliográfia / Literaturverzeichnis

Az ókori szerzők műveinek rövidítései / Abkürzungen antiker Autoren

Amm.	Ammianus Marcellinus: <i>Res gestae</i> (AMMIANUS 1956–1958)
August. <i>De sermo dom.</i>	Augustinus: <i>De sermone domini in monte</i> (AUGUSTINUS 1841)
Aur. Vict. <i>Caes.</i>	Aurelius Victor: <i>Liber de Caesaribus</i> (AURELIUS 1961)
Eutr.	Eutropius: <i>Historia Romana</i> (EUTROPIUS 1883)
SHA	<i>Scriptores Historiae Augustae</i> (SCRIPTORES 1965)

Ókori szerzők, szövegkiadások és fordítások / Antike Autoren, Textausgaben und Übersetzungen

AMMIANUS, Marcellinus

- 1956–1958 *History I–III*. Ed. and transl: ROLFE, J. C. Erste Ausgabe: 1935–1939. Loeb Classical Library 300, 315, 331. London – Cambridge.
- 1968–1971 *Römische Geschichte*. I–IV. Hrsg. und Übers: SEYFARTH, W. Darmstadt.
- 1993 *Róma története*. Ford: SZEPESY Gy; Szerk: ADAMIK T. Budapest.
- 1997 *Das römische Weltreich vor dem Untergang*. Übers: VEH, O; Hrsg. WIRTH, G. Amsterdam.

AUGUSTINUS

- 1841 *Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi opera omnia*. III/1. Ed. J.-P. MIGNE. Patrologiae Cursus Completus 34. Petit-Montrouge.

AURELIUS

- 1961 *Sexti Aurelii Victoris liber de Caesaribus*. Eds: PICHLMAYR, F. – GRUENDEL, R. Leipzig.

²³⁰ Die kuriosen Münznamen erscheinen vorwiegend in den Biografien der Kaiser des 3. Jahrhunderts.

EUTROPIUS

1883 *Breviarium historiae Romanae*. Ed: DIETSCH, H. R. Leipzig.

SCRIPTORES

1965 *Scriptores Historiae Augustae I–II*. Eds: HOHL, E. – SAMBERGER, C. – SEYFAHRT, W. Leipzig.

Szakirodalom / Sekundärliteratur

ABDY, R.

2012 Tetrarchy and the House of Constantine. In: METCALF, W. E. (Ed.): *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*. Oxford, 584–600. (<https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195305746.013.0032>)

ADAMIK T.

1993 Utószó. In: *Ammianus Marcellinus, Róma története*. Ford.: SZEPESY Gy.; Szerk.: ADAMIK T. Budapest, 629–644.

ALBRECHT, M. VON

2012 *Geschichte der römischen Literatur. Von Andronicus bis Boethius und ihr Fortwirken*. I–II. Dritte, verbesserte und erweiterte Auflage. Berlin – Boston. (<https://doi.org/10.1515/9783110266740>)

ALFÖLDY G.

1966 Barbareneinfälle und religiöse Krisen in Italien. In: ALFÖLDI A. – STRAUB, J. (Hrsg.): *Bonner Historia – Augusta – Colloquium 1964–1965*. Bonn, 1–19.

BARNA F.

2019 Der Beiname Philippeus bezüglich der Münzen in den Biografien der Historia Augusta. In: JUHÁSZ L. (Ed.): *Numismatica Pannonica I. Proceedings of the conference held by the Antique Numismatic Workshop on the 10th September 2018 at the Hungarian Numismatic Society Budapest, Hungary*. Budapest, 11–34.

BIRLEY, A. R.

2003 The Historia Augusta and Pagan Historiography. In: MARASCO, G. (Ed.): *Greek and Roman Historiography in Late Antiquity. Fourth to Sixth Century A.D.* Leiden – Boston, 127–149. (https://doi.org/10.1163/9789047400189_05)

BLAND, R.

1997 The changing patterns of hoards in the late Roman Empire. *L'Antiquité Tardive* 5, 29–55. (<https://doi.org/10.1484/J.AT.2.300961>)

BLOCKLEY, R. C.

1983 *The Fragmentary classicising historians of the later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*. II (Text, translation and historiographical notes). Liverpool.

BOEFT, J. DEN – DRIJVERS, J. W. – HENGST, D. DEN – TEITLER, H. C.

1995 *Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus XXV*. Groningen.

- 2008 *Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus XXVI*. Leiden – Boston.
- 2011 *Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus XXVIII*. Leiden – Boston.
- 2013 *Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus XXIX*. Leiden – Boston.
- 2015 *Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus XXX*. Leiden – Boston.
- BURNETT, A.
1987 *Coinage in the Roman World*. London.
- CAMERON, A.
2011 *The Last Pagans of Rome*. Oxford
(<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199747276.001.0001>)
- CARLÀ, F.
2007 Usi ed abusi della terminologia monetale nell'Historia Augusta. *Hormos* 9, 399–424.
- CHASTAGNOL, A.
1994 *Introduction Générale*. In: *Histoire Auguste. Les empereurs romains des IIe et IIIe siècles*. Éd. et trad: CHASTAGNOL, A. Paris. IX–CLXXXII.
- FERENCZI A.
2003 Utószó. In: *Eutropius, Róma rövid története*. Szerk. és ford: TERAVÁGIMOV P. 93–103.
- FHG
IV MÜLLER, K. (Hrsg.): *Fragmenta historicorum Graecorum IV*. Paris. 1851.
- GÖBL, R.
1993 *Die Münzprägung des Kaisers Aurelianus (270/275)*. Moneta Imperii Romani 47. Wien.
- GROSS-ALBENHAUSEN, K.
1997 Einführung. In: *S. Aurelius Victor, Die römischen Kaiser – Liber de Caesaribus*. Hrsg. und Übers: GROSS-ALBENHAUSEN, K. – FUHRMANN, M. Darmstadt.
- GUEST, P.
2008 Roman Gold and Hun Kings: the use and hoarding of solidi in the late fourth and fifth centuries. In: BURSCHÉ, A. – CIOŁEK, R. – WOLTERS, R. (Eds.): *Roman Coins Outside the Empire. Ways and Phases, Contexts and Functions. Proceedings of the ESF/SCH Exploratory Workshop, Radziwiłł Palace, Nieborów (Poland), 3–6 September 2005*. Wetteren, 295–307.
- HARDT, M.
2004 *Gold und Herrschaft. Die Schätze europäischer Könige und Fürsten im ersten Jahrtausend*. Berlin. (<https://doi.org/10.1524/9783050047133>)
- HARTMANN, U.
2008 Claudius Gothicus und Aurelianus. In: JOHNE, K.-P. – HARTMANN, U. – GERHARDT, Th. (Hrsg.): *Die Zeit der Soldatenkaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235–284)*. Berlin, 297–323.

- HENDY, M. F.
 1985 *Studies in the Byzantine monetary economy c. 300–1450*. Cambridge – London – New York. (<https://doi.org/10.1017/CBO9780511896750>)
- MENADIER, K.
 1914 Die Münzen und das Münzwesen bei den Scriptoribus Historiae Augustae. *ZfN* 31, 1–59.
- MOORHEAD, S.
 2012 The Coinage of the Later Roman Empire, 364–498. In: METCALF, W. E. (Ed.): *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*. Oxford, 601–632. (<https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195305746.013.0033>)
- SEYFARTH, W.
 1968 Einführung. In: *Ammianus Marcellinus, Römische Geschichte*. I. Hrsg. und Übers: SEYFARTH, W. Darmstadt, 9–52.
- STRAUB, J.
 1963 *Heidnische Geschichtsapologetik in der Christlichen Spätantike*. Bonn.
- SYME, R.
 1968 *Ammianus and the Historia Augusta*. Oxford.
- TOMLIN, R. S. O.
 1980a Fairy gold: monetary history in the Augustan history. In: KING, C. E. (Ed.): *Imperial Revenue, Expenditure and Monetary Policy in the Fourth Century A. D. The Fifth Oxford Symposium on Coinage and Monetary History*. BAR International Series 76. Oxford, 255–269.
 1980b Glossary of numismatic and related terms in the HA. In: KING, C. E. (Ed.): *Imperial Revenue, Expenditure and Monetary Policy in the Fourth Century A. D. The Fifth Oxford Symposium on Coinage and Monetary History*. BAR International Series 76. Oxford, 270–279.